

חינוך סביבתי בדמוקרטיה ליברלית

תקציר: המאמר בוחן את מקומו הרעיוני-פילוסופי של החינוך הסביבתי בתפיסת המדינה של הדמוקרטיה הליברלית לאור אחת התאוריות הפילוסופיות המרכזיות בימינו מתחום המוסריות הפוליטית – התאוריה הליברלית של הפילוסוף ג'ון רולס. אלו הן השאלות העיקריות שהמאמר עוסק בהן: 1. האם לנוכח חשיבותו הרבה של הנושא הסביבתי בימינו חלה על המדינה הליברלית חובה לכלול חינוך סביבתי במסגרת התכנים של חינוך חובה? 2. ואם כן, אילו תכנים סביבתיים בדיוק, ומה מעמדם החינוכי של תכנים סביבתיים אחרים? השאלות הללו עולות מאחד הרעיונות הליברליים העיקריים, שלפיו המדינה צריכה להימנע מלקדם תפיסה מסוימת של "החיים הטובים", ועליה לשמור על ניטרליות בעניין זה. כלומר, עליה לכבד את חירות הפרט לעצב את חייו בעצמו, גם אם דרך החיים שיבחר תהיה בלתי סביבתית. נראה לכאורה כי מאפיין ליברלי זה מחייב את המדינה להימנע מלהטיף באמצעות מערכת החינוך בעד תפיסת טוב המקדמת ערכים ירוקים. הדיון כאן יראה כי על פי תאוריית המדינה הליברלית של רולס על המדינה לכלול חינוך סביבתי מסוים כחינוך חובה, כחלק מלימודי האזרחות. המאמר ישרטט את מאפייני החינוך הסביבתי הזה, שאכנה "קיימות רזה". לאחר מכן ידון במעמדם של תכנים סביבתיים אחרים, שאינם נכללים בקיימות הרזה. אראה כי אף שאין חובה לכלול אותם בתוכני החינוך, אין מניעה להוסיפם כתוכני בחירה או תוכני רשות, ואף אין מניעה שיהיו בתי ספר שיקדמו אידאולוגיות וערכים ירוקים מסוימים, מעבר ללימודי החובה של הקיימות הרזה.

מילות מפתח: ליברליזם, ג'ון רולס, פילוסופיה פוליטית וסביבה, חינוך סביבתי, סביבתנות, קיימות, אזרחות וסביבה.

הקדמה

מאמר זה מציג ניתוח רעיוני-פילוסופי בעניין מקומו של החינוך הסביבתי במסגרת הרעיונות של דמוקרטיה ליברלית, ואינו עוסק בחינוך סביבתי במדינה ליברלית מסוימת. במרכז הדיון תעמוד תפיסת הדמוקרטיה הליברלית המגולמת בתאוריית המדינה של הפילוסוף ג'ון רולס, שהיא אחת התאוריות המרכזיות והמוערכות בעולם המערבי בתחום המוסריות הפוליטית. רולס לא התמקד באופן מיוחד בנושא הסביבתי, וודאי שלא התמקד בחינוך סביבתי. התאוריה שלו היא ניסיון לספק בסיס פילוסופי ומוסרי למדינה דמוקרטית-ליברלית, כך שהיא תתנהל לאורך זמן כמערכת הוגנת של שיתוף פעולה בין אזרחים האוחזים בתפיסות חברתיות, ערכיות ואחרות ששונות זו מזו ואף מתחרות ביניהן.

במאמר אנסה לבדוק מהו מקומו של החינוך הסביבתי במסגרת תפיסת המדינה הליברלית של רולס. האם כיום, לנוכח חשיבותו הרבה של הנושא הסביבתי, חלה על המדינה הליברלית חובה לכלול חינוך זה במסגרת תוכני החובה במערכת החינוך? ואולי המאפיין הליברלי אמור להוביל את המדינה דווקא למחויבות הפוכה; אולי עליה לשמור על "ניטרליות חינוכית" בענייני סביבה, או להימנע מחינוך שיקדם אידאולוגיה סביבתית מסוימת מתוך כבוד לחירות הפרט לבחור לעצמו את תפיסת החיים הטובים שהוא מאמין בה ולאורה הוא מעצב את חייו? כמו שאסביר להלן, לטענתי, מערכת החינוך בדמוקרטיה ליברלית נוסח רולס מחויבת לחנך את התלמידים לאהוד סביבתנות מסוימת. אסביר אילו תכנים סביבתיים היא מחויבת לקדם, וכיצד היא אמורה להתייחס לתכנים סביבתיים אחרים. מורכבות זו נוצרת בשל ריבוי התפיסות והאידאולוגיות הסביבתיות. כל אחת מהן שואפת לשנות את התנהגות הפרט ואת המדיניות הציבורית לכיוון שנראה בעיניה הנכון ביותר. המאמר ינסה אפוא להבהיר כיצד, מנקודת המבט של תורת המדינה הליברלית של רולס, המדינה אמורה להתמודד עם האתגר הסביבתי הרובץ לפתחה בתחום החינוך.

אפתח בהסבר כללי קצר על תאוריות ליברליות בנות זמננו, ולאחר מכן אתמקד בתורת המדינה של רולס. אציג על קצה המזלג את רכיביה הנוגעים ביותר לעניינינו ואעבור לניתוח נושא החינוך הסביבתי במסגרת תורת מדינה זו. במבט ראשון נראה כי הניטרליות של הליברליזם הרולסיאני מובילה לדחייה של החינוך הסביבתי מתוכני החובה של מערכת החינוך הליברלית. ואולם בשלב הבא אשלוף סברה זו. לשם כך אציג בקצרה את תוכני החובה הקלאסיים של החינוך הליברלי-רולסיאני. אלו הם בעיקר תכנים מתחום לימודי האזרחות שמטרתם להכין את התלמידים לתפקד כאזרחי העתיד. לאחר מכן אציג עוד שני רכיבים בתאוריה של רולס הנחוצים להבנת מקומו של החינוך הסביבתי על רקע תוכני החובה הקלאסיים הללו: 1. הדרישה לקיום של מינימום חברתי; 2. עקרון החיסכון והצדק כלפי דורות עתידיים. אסביר אותם ואת המשמעות הסביבתית העולה מהם.

תורות מדינה ליברליות בנות זמננו ותאוריית "צדק כהוגנות" של ג'ון רולס

כרקע לתאוריה של רולס אפתח בכמה מילים על אודות ההגות הליברלית בת זמננו. הגות זו כוללת תפיסות ותאוריות שיכולות להיות שונות מאוד זו מזו ואף חלוקות זו על זו, ובאותה עת אפשר לומר כי הן משתייכות לאותה משפחה (Waldron, 1987; 1998, 127). שורשיה של ההגות הליברלית בת זמננו, על גווניה השונים, נטועים בליברליזם הקלאסי. היא צמחה בהמשך למורשת הפילוסופית של הנאורות, והיא משמשת בסיס מוסרי לחברה המערבית המודרנית. אחד המאפיינים המשותפים לתאוריות הליברליות, המשייך אותן לאותה משפחה, הוא שכולן שמות במרכז את הפרט האנושי. הן מדגישות את זכויותיו, את

חירותו לעצב את חייו מתוך בחירה חופשית, ואת החשיבות שבמימוש עצמי (Bramsted & Melhuish, 1978, 25; Waldron, 1998, 600; Kymlicka, 2002, 214; Heywood, 2003, 28–29). העלאת קרנו של הפרט האנושי אפיינה את המחשבה הליברלית מראשיתה. בשלביה הראשונים זו הייתה ראקציה למצבים היסטוריים שבהם היה הפרט נטול זכויות וסבל קשות ממרות השלטון שפעל בדורסנות. הצבת הפרט האנושי במרכז נשאה עמה משמעות פוליטית בדמות הטיעון בדבר הצורך להגביל את כוחו של השלטון ובדבר תפקידה החדש של המדינה – הגנה על הפרט, על קניינו, על חירותו ועל יתר זכויותיו. במשך השנים פיתחו הוגים ליברלים רעיון בסיסי זה בכמה כיוונים.

אחד ההוגים הליברלים שהתבלטו במיוחד הוא ג'ון רולס (Rawls, 1921–2002). התאוריה הפוליטית שלו נקראת "צדק כהוגנות" (Justice as Fairness). הוא פרסם אותה בגרסתה המלאה בשנת 1971 בספר עב כרס שנקרא "תאוריה של צדק" (*A Theory of Justice* [Rawls, 1971]). מאז הוא פיתח אותה, והגרסה המפותחת והמעודכנת ביותר שלה פורסמה בשנת 2001 בספרו "צדק כהוגנות: הצגה מחדשת" (*Justice as Fairness: A Restatement* [Rawls, 2001]). לעניינו, אתיחס בקיצור נמרץ למטרתה הבסיסית ולרעיונותיה היסודיים החשובים להבנת העמדה העולה ממנה בנוגע למקומו של החינוך הסביבתי כחלק מתפיסת החינוך המגולמת בתפיסת המדינה הליברלית.

ובכן, המטרה הבסיסית של רולס הייתה להציג תאוריה על המאפיינים המבניים העיקריים של תפיסת צדק המתאימה כדי לספק בסיס פילוסופי-מוסרי למדינה דמוקרטית-ליברלית ולמוסדותיה. לפי אחד מרעיונות היסוד שבתפיסת צדק זו, החברה צריכה לפעול כמערכת הוגנת של שיתוף פעולה בין חבריה. כלומר, כללי שיתוף הפעולה החברתי שיכולים לשמש תשתית לדמוקרטיה הליברלית חייבים להיות כללים שייתפסו כהוגנים בעיני כל האזרחים. כללים אלו הם כללים של "צדק פוליטי", והם מעין רובד חוקתי המתייחס גם לחלוקה של פירות שיתוף הפעולה החברתי. שרטוט של מערכת כללים כזו אינו עניין פשוט, שכן יש להביא בחשבון שהמדינה הליברלית מורכבת מקבוצות אוכלוסייה שונות (קבוצות אתניות למיניהן, בני תרבויות שונות, קבוצות מרמות סוציו-אקונומיות שונות וכו'), אשר יכולות להיות בעלות תפיסות עולם ואידאולוגיות שונות מאוד. כל קבוצה ותפיסת ה"טוב" שלה או, כמו שרולס כינה זאת, "דוקטרינה מקיפה" (comprehensive doctrine) משלה. הדוקטרינות המקיפות השונות, שלעתים אינן מתיישבות זו עם זו, מרכיבות את ה"רב-תרבותיות" או את הפלורליזם המאפיין את החברה הליברלית, ורולס ראה בפלורליזם הזה מאפיין מהותי שלה. הוא בנה תאוריה שלדעתו אינה דוקטרינה מקיפה בעצמה, אלא היא תפיסה של צדק פוליטי שיכולה להיות משותפת לבעלי דוקטרינות מקיפות שונות; מעין כלליים רציונליים וניטרליים לשיתוף פעולה בין בעלי תפיסות עולם שונות. התאוריה שלו

חלה כל עוד יש פלורליזם סביר (reasonable pluralism). כלומר, פלורליזם שאינו יוצר חברה מקוטבת באופן קיצוני, ואינו כולל קבוצות שאינן מקבלות את הדמוקרטיה החוקתית כמשטר מתקבל על הדעת, כמו למשל קבוצת אסלאם קיצוני נוסח אל-קאעידה, הקוראת לג'יהאד נגד העולם המערבי שנתפס בעיניה ככופר ומושחת.

בהינתן הסייג על הצורך בקיום פלורליזם סביר, התאוריה של רולס רואה בחיוב את הרבגוניות שבקיום האנושי ובמטרות האנושיות. היא נמנעת מלחרוץ עמדה על הדוקטרינות המקיפות שבמסגרת הפלורליזם הסביר, ואינה קובעת אם דוקטרינה מסוימת אמיתית או שקרית, אם היא עדיפה מדוקטרינות מקיפות אחרות, וכדומה. כללי הצדק הפוליטי של רולס מאופיינים אפוא בניטרליות כלפי דוקטרינות מקיפות המרכיבות את הפלורליזם הסביר.

הכללים הפוליטיים לשיתוף הפעולה החברתי, או "כללי הצדק הפוליטי", מעוגנים במה שרולס מכנה "המבנה הבסיסי" של החברה. מבנה זה הוא האופן שבו מוסדות פוליטיים וחברתיים עיקריים משתלבים יחד לכדי מערכת אחת של שיתוף פעולה חברתי, האופן שבו הם מקצים זכויות וחובות בסיסיות (כמו הזכות לבחור ולהיבחר), והאופן שבו הם מווסתים את חלוקת היתרונות הצומחים משיתוף הפעולה החברתי. לשיטתו של רולס, המבנה הבסיסי הוא ניטרלי, הוא אינו מבוסס על דוקטרינה מקיפה כזו או אחרת, אלא מאחד דוקטרינות מקיפות שונות במסגרת פוליטית אחת באופן צודק והוגן בעיני כולם, לתועלתם ההדדית של כל בעלי הדוקטרינות המקיפות.

חינוך סביבתי במסגרת תפיסת המדינה הליברלית של רולס

נגד הניטרליות הליברלית נטען כי היא עומדת בסתירה לחינוך סביבתי מטעם המדינה, שכן חינוך סביבתי תומך בתפיסת טוב באופן שמפר את מחויבות המדינה לניטרליות (Postma, 2002, 43–44). במקום שהמדינה תניח לפרט לעצב בעצמו את סגנון חייו לפי ראות עיניו ונטיותיו האישיות, ללא כל התערבות מטעמה, החינוך הסביבתי יהיה זרוע התערבות של המדינה בעיצוב חייהם האישיים של אזרחיה. באמצעות מערכת החינוך, למשל, תטיף המדינה לסגנון חיים ירוק ונגד סגנון חיים בזבזני המאופיין בצריכה גבוהה, פיתוח פוגעני מבחינה סביבתית וכו'; כל זאת כשחלק מהדוקטרינות המקיפות שנכללות בפלורליזם הסביר המרכיב את אוכלוסיית המדינה אינן עומדות בקנה אחד עם ערכים סביבתיים. על פי הטיעון הזה, מאחר שהמדינה הליברלית מחויבת להימנע מלתמוך בתפיסת טוב מסוימת, חינוך סביבתי מטעמה הוא לא לגיטימי ואף בגדר פטרנליזם שלה כלפי הפרט (Postma, 2002, 43–44, 49; Bonnett, 2003, 676–677). לכאורה, נראה כי באופן עקרוני אי-אפשר להצדיק מצב שבו המדינה הליברלית-רולסיאנית תקדם ערכים סביבתיים ותתמוך

בהם. תמיכה כזו תיראה לא לגיטימית בעיקר בעיני אלה שתפיסת עולמם וסגנון חייהם אינם סביבתיים. החלת פטרנליזם סביבתי על ילדיהם בבתי הספר, המנוגד לחינוך בבית ולהשקפת עולמם של ההורים, עלולה מבחינתם לערער את הלגיטימציה של כל מערכת הכללים לשיתוף הפעולה החברתי. ייתכן שהם יטענו שזו חריגה חמורה מתפיסת הצדק הפוליטי של רולס.

ואולם אטען כאן שלא נכון להסיק כי התאוריה של רולס מובילה לדחיית החינוך הסביבתי מתחום החינוך הציבורי בדמוקרטיה ליברלית. ההפך הוא הנכון. אראה כי עולה מהתאוריה של רולס שהדמוקרטיה הליברלית צריכה לכלול צד מסוים של חינוך סביבתי כחינוך חובה, כחלק מהתכנים של לימודי האזרחות. טיעון זה רחוק מלהיות מובן מאליו. כדי שנוכל להבינו חשוב להבהיר מהם תוכני הלימוד הקלאסיים אשר צריכים להיות תוכני חובה בחינוך הציבורי בדמוקרטיה ליברלית נוסח רולס.

ראשית, מערכת החינוך במדינה הליברלית צריכה לכלול תכנים מתחום האזרחות. עליה להקנות לתלמידים ידע על כללי הצדק הפוליטי (הרובד החוקתי) שבבסיס שיתוף הפעולה החברתי ובבסיס המוסדות שבאמצעותם שיתוף פעולה זה מתנהל. שנית, מערכת החינוך צריכה ללמד את התלמידים לכבד כללים אלו ולהכיר בחשיבות שבשמירה עליהם לאורך זמן. שלישית, על מערכת החינוך להכין את הילדים לחיות במדינה שכל האזרחים בה שווים וחופשיים. מדינה שכל אזרח בה יכול לאמץ לעצמו, ליצור או לשנות תפיסות עולם קיימות, ובלבד שאינו חורג ממסגרת הפלורליזם הסביר (כלומר, אינו שולל את עצם קיומה של המדינה כדמוקרטיה ליברלית). במסגרת זו התלמידים צריכים ללמוד לכבד את הזר כשווה ולטפח סגולות של תחושת הגינות, סבירות ופשרה עם אחרים (Bell, 2004a, 39). עד כאן מדובר בתוכני לימוד קלאסיים מתחום האזרחות. נוסף על כך, מערכת החינוך צריכה לספק לילדים כישורים שבעזרתם יוכלו לפרנס את עצמם במדינה המודרנית, או לפחות כישורים בסיסיים לכך. כל התכנים שהזכרתי הם אוניברסליים מבחינה זו שהם חלים על כל מוסדות חינוך הילדים בדמוקרטיה הליברלית. כל בית ספר, פרטי וציבורי כאחד, חייב ללמד. כלומר, חינוך של כל ילד בדמוקרטיה הליברלית נוסח רולס צריך לכלול אותם. אפשר לסכם עניין זה ולומר שתוכניו של חינוך חובה צריכים להכין את הילדים לתפקד כאזרחי העתיד של הדמוקרטיה הליברלית (Rawls, 1993, 200; Bell, 2004a, 39). כיבודם את כללי הצדק הפוליטי לכשיגדלו ישמור על הדמוקרטיה הליברלית עצמה ויאפשר את המשך קיומה ככזאת בעתיד.

יוער כי הליברליזם הפוליטי עצמו לא מוביל לתכנים חינוכיים נוספים על אלו שהוזכרו. עם זאת, הוא מאפשר לבתי הספר הציבוריים לכלול תוכני לימודים נוספים שייבחרו באמצעות התהליך הדמוקרטי, והוא מותיר גם לבתי ספר פרטיים ולבתי ספר של קהילות

להוסיף על התכנים האלה תכנים התואמים את תפיסות עולמם, כל עוד אלה לא יפריעו לילדים להיות אזרחים טובים. מטרתו של בית ספר נוצרי-קתולי, למשל, צריכה להיות שהתלמידים יגדלו להיות אזרחים טובים וקתולים טובים (Bell 2004a, 39).
 עתה אשאל כיצד אמור "חינוך סביבתי" להשתלב בתפיסת החינוך שתיארתי. כדי להשיב על כך עלינו להכיר שני רכיבים נוספים בתאוריה הליברלית של רולס: 1. הדרישה למינימום חברתי; 2. עקרון החיסכון והצדק כלפי דורות עתידיים. אסביר רכיבים אלו ואת ההקשר הסביבתי העולה מהם.

מינימום חברתי וסביבה

רולס סבור כי יכולתה של המערכת החברתית לספק את העקרונות של הצדק הפוליטי תלויה בקיום תנאי חיים של "מינימום חברתי" לכלל האזרחים (Rawls, 1971, 284–285; 1999, 243, 303–304). כלומר, המדינה חייבת להבטיח שגם האזרחים החלשים ביותר, הנמצאים בתחתית הסולם החברתי-כלכלי, יחיו בתנאים שלא יהיו פחותים ממינימום זה. כאשר המינימום אינו מתקיים, המשמעות היא שהמדינה מפרה את דרישות הצדק שהיא מחויבת להן. רולס אינו מגדיר מהי רמת הרווחה הנדרשת כמינימום חברתי, ומינימום זה נותר עמום משהו. במבט ראשון נראה כי סף המינימום צריך לקיים את צורכי היסוד של בני אדם מתוקף אנושיותם, אך המינימום שמדובר בו חייב להיגזר מרעיון של הדדיות. קיומו צריך לאפשר גם לחלשים ביותר לתפוס את עצמם כחופשיים ושווים וכחיים בחברה שמתקיימת בה מערכת הוגנת של שיתוף פעולה. כדי שרעיון ההדדיות ההוגנת יתקיים סביר שהמינימום צריך להיות גבוה מסף הסיפוק של צרכים בסיסיים החיוניים לקיום אנושי, ואולי אף גבוה הרבה יותר מסף זה (Rawls, 2001, 129–130). רמת המינימום הראוי אינה נובעת באופן אובייקטיבי מ"הטבע האנושי" ואינה רק פועל יוצא של צרכים פיזיים. היא מושפעת גם מהסביבה החברתית (שם, 132) ומרמת הרווחה הממוצעת (Rawls, 1971, 285). כלומר, רמת המינימום החברתי עשויה להשתנות עם חלוף הזמן.

המינימום החברתי הרולסיאני מאפשר לקיים את עקרונות הצדק הפוליטי ואת רעיון ההדדיות ההוגנת, ובעצם הוא גם בחזקת דרישה לרמה בסיסית מינימלית מסוימת של איכות הסביבה. כלומר, המינימום החברתי חייב לכלול תנאים סביבתיים מסוימים (Taylor, 1992, 270; Bell, 2004b, 302–303; Bartlett & Baber, 2005, 228). למשל, נגישות לאוויר ולמים נקיים, היעדר חשיפה למפגעים סביבתיים מסוכנים לבריאות, ואולי גם מחויבות לרמה אסתטית מסוימת ולנגישות לטבע (שטחים פתוחים, נוף וכו'), שכן אם לא יתקיימו תנאים סביבתיים בסיסיים שיאפשרו גם לחלשים ביותר לחיות בכבוד, הם לא יוכלו לראות בחברה שהם חיים בה מערכת הוגנת של שיתוף פעולה. סביר שכלל שהרווחה

הממוצעת בחברה תהיה גבוהה יותר, כך יעלה גם הסף המינימלי של התנאים הסביבתיים הבסיסיים הללו.

עקרון החיסכון והצדק כלפי דורות עתידיים

לפי אחד הרעיונות הבסיסיים של רולס, תפיסה מלאה של חברה ליברלית צריכה להתייחס לא רק להווה, אלא גם לעתיד. כלומר, כללי הצדק הפוליטי לא יכולים להסתפק בהבטחת קיום החברה כמערכת הוגנת של שיתוף פעולה בהווה בלבד; עליהם להבטיח כי שיתוף הפעולה ההוגן יימשך מדור לדור, למשך זמן בלתי מוגבל (Rawls 1971, 293; 1987, 1; "Society is a system of cooperation between generations over time" (Rawls, 1993, 274); 2001, 5, 162). משפטו המפורסם: "Society is a system of cooperation between generations over time" (Rawls, 1993, 274). רעיון ההמשכיות של שיתוף הפעולה החברתי על פני הזמן מחיל את התאוריה על המישור הבין-דורי. הוא עוגן בה באחד מעקרונות הצדק הפוליטי המכונה "עקרון החיסכון" (Rawls, 1971, 284–293; 2001, 159) (saving principle). עיקרון זה דורש כי המינימום החברתי יתקיים גם בדורות הבאים. כלומר, העיקרון דורש מאנשי ההווה לשמור, או לחסוך, משאבים כדי להבטיח כי אזרחי המדינה בדורות הבאים יחיו בתנאים שלא יהיו פחותים מתנאי המינימום החברתי. אם האזרחים העתידיים, כולם או חלקם, לא יזכו לתנאי המינימום, יצא שהמדינה תפר את דרישות התאוריה הרולסיאנית בנוגע אליהם ובכך תחדל מלהתקיים כמערכת הוגנת של שיתוף פעולה חברתי. במילים אחרות, בכללי הצדק הפוליטי של רולס ישנו גם כלל המחייב את דור ההווה לכבד את האינטרס של הדורות הבאים להיוולד למצב שבו מתקיים מינימום כזה. לפי כלל זה, דור ההווה חייב להימנע מכל פעילות שתגרום למחסור שמשמעותו כי תנאי החיים של החלשים ביותר בדורות הבאים יהיו מתחת לסף המינימום החברתי. היות שהמינימום החברתי צריך לכלול תנאים סביבתיים מינימליים מסוימים (כמו שטענתי למעלה), הרי שהכלל הרולסיאני (עקרון החיסכון) מורה בבירור על שמירה של משאבי טבע (Rawls, 1971, 137). יוצא אפוא שהתאוריה של רולס כוללת בעצם תפיסה של "קיימות" (sustainability). במילים אחרות, מתברר ששמירה על קיימות היא רכיב בכיבוד כללי הצדק הפוליטי. שהרי אם אנשי ההווה לא יכבדו את עקרון החיסכון, המוסדות הצודקים בהווה עלולים להוביל לתוצאות בלתי צודקות עם חלוף הזמן (Bartlett & Baber, 2005, 232). עקרון החיסכון נדרש אפוא משיקולי צדק פוליטי, כחלק בלתי נפרד מתאוריה של מוסריות פוליטית הוגנת וארגון הוגן של שיתוף הפעולה החברתי. הוא נדרש לשימור המבנה הבסיסי הצודק לאורך זמן, מדור לדור, ונועד להבטיח את עצמאותם ואת חירותם של אזרחי הדורות הבאים (Rawls, 1999). (255-257; 2001, 159-160; Bartlett & Baber, 2005, 227; Fabre, 2007, 32).

חזרה אל החינוך הסביבתי

הראיתי כי מערכת החינוך במדינה הליברלית צריכה לכלול תכנים מתחום האזרחות כתוכני חובה לכל התלמידים במדינה. כל תלמיד צריך ללמוד את הכללים הבסיסיים להבטחת שיתוף פעולה חברתי הוגן ואת החשיבות הרבה שבכיבודם כדי להיות אזרח העתיד. לאחר מכן הראיתי כי כללי הצדק הפוליטי כוללים את עקרון החיסכון, המחייב את דור ההווה לשמור משאבים לאנשי הדורות הבאים, כדי שגם האוכלוסייה החלשה ביותר בדורות הבאים תיהנה מתנאים של מינימום חברתי, שבכללם גם תנאי מינימום סביבתיים. במילים אחרות, כללי הצדק הפוליטי מחייבים לשמור על "קיימות". מכל האמור נובע כי הלימוד על החובה לשמור על קיימות צריך להיכלל בתוכני הלימוד בתחום האזרחות, שהם תוכני חובה.

מערכת החינוך צריכה ללמד את התלמידים ששמירה על קיימות היא חלק בלתי נפרד מתפקידו של הדור הנוכחי כדי להבטיח שנסיונות הצדק יישמרו לדורות הבאים. לשם כך צריכה מערכת החינוך לפתח אצל התלמידים יחס חיובי כלפי רעיון הקיימות. כמו כן עליה לפתח אצלם יכולת לקבל החלטות מושכלות בנושאים הקשורים לעניינים סביבתיים, מתוך מודעות למורכבותם. תוכנית לימודי החובה צריכה להקנות לתלמידים ידע והבנה בסיסים במדעי החברה ובמדעי הסביבה כדי שהם, כאזרחי העתיד, יוכלו לקדם בהחלטותיהם את רעיון הקיימות (Bell, 2004a, 47).

כאן חשוב להדגיש: החינוך הסביבתי כחינוך חובה במסגרת לימודי האזרחות הוא חינוך שבא לקדם באופן אוהד את רעיון הקיימות בלבד. לא מדובר בחינוך שבא לקדם זרמי מחשבה אחרים שאפשר למצוא תחת כנפי המונח "סביבתנות" (environmentalism). אם כך, יש לחדד מה ייחשב ללימודי קיימות שצריך לכלול בתוכני לימוד החובה בדרך אוהדת, וכיצד נבחין בינם ובין תכנים סביבתיים אחרים. ובכן, הקיימות הרולסיאנית קוראת אך ורק לשמירה מדור לדור של תנאים סביבתיים אשר יספקו את תנאי המינימום החברתי. אפשר לומר כי זו "קיימות רזה" משתי סיבות: האחת, רולס לא מציין כיצד בדיוק יש לפעול כדי להשיגה, ואפשר לחשוב על דרכים רבות לכך; והשנייה, והחשובה יותר, היא שהקיימות המדוברת אינה מבקשת לשמר את הטבע מעבר למינימום הנדרש, אינה מבקשת להגן על ישויות טבעיות ועל ערכים שסביבתנים מסוגים שונים נלחמים עליהם. היא אינה עוסקת, למשל, בהגנה על זנים נכחדים של בעלי חיים, בשימור שטחי פרא ייחודיים או נוף טבעי וכדומה. אפיון הקיימות הרולסיאנית כקיימות רזה מעלה שתי שאלות: 1. כיצד על מערכת החינוך לפעול כדי להטמיע אותה אצל התלמידים?; 2. מהו מקומן של תפיסות סביבתיות חיצוניות לה במסגרת תפיסת החינוך הליברלית נוסח רולס?

בנוגע לשאלה הראשונה, כמו שציינתי, מתפקידה של מערכת החינוך לפתח בקרב

תלמידיה יכולת לקבל החלטות מושכלות בנושאים הקשורים לעניינים סביבתיים כדי שיוכלו לקדם בהחלטותיהם את רעיון הקיימות. כאמור, התאוריה הרולסיאנית שותקת בנוגע לדרכים שיש לנקוט למימוש הקיימות. לפיכך נראה כי על מערכת החינוך להציג לפני התלמידים דרכים אלטרנטיביות להשגתה, בלי לנקוט עמדה בדבר הדרך העדיפה, בלי לומר איזו דרך טובה יותר ואיזו טובה פחות. הצגת הדרכים המתחרות תספק לתלמידים את הכלים הנדרשים לגבש דעה בעצמם.

בנוגע לשאלה השנייה, התפיסות הסביבתיות החיצוניות לקיימות הרולסיאנית הן משום קשת רחבה של גישות, אידאולוגיות ורעיונות בנוגע לטבע או לסביבה הטבעית, לאינטראקציה בינם ובין בני האדם ולאופנים שונים של הגנת הטבע. קשת זו כוללת רעיונות שונים מאוד זה מזה ואף מנוגדים. חינוך סביבתי כחינוך חובה בדמוקרטיה ליברלית נוסח רולס לא אמור לכלול אותם, וודאי שלא אמור לקדם איזה מהם ולתמוך בו. קידום אוהד של אידאליים או ערכים ירוקים מסוימים (פרט לקיימות הרולסיאנית הרזה) אינו צריך להיות חלק מחינוך חובה של כל ילד, שכן הליברליזם הפוליטי נמנע במכוון מלנקוט עמדה בנוגע למטרות של בני האדם או למה שמכונן את רווחתם. מטרתו היא למצוא עקרונות של צדק פוליטי אשר יכוננו צדק גם במישור הבין-דורי ויוכלו להתקבל על בעלי דוקטרינות מקיפות שונות (Bell, 2004a, 49). הטענה היא שהקיימות הרולסיאנית הרזה מספקת לכך מענה. מבחינה זו הרכיב הסביבתי שצריך להיות חלק מחינוך לאזרחות כחינוך חובה במסגרת הליברליזם הפוליטי שונה מתוכניות לימודים של חינוך סביבתי המנסות לקדם אידאליים או תפיסות של אתיקה סביבתית.

עם זאת, כמו שהדוקטרינות המקיפות הנכללות בפלורליזם הסביר פועלות במישור הפוליטי היום-יומי ומקדמות את ערכיהן בדרך דמוקרטית מתוך כיבוד המסגרת החוקתית של הצדק הפוליטי, כך גם בתחום החינוך הסביבתי. לגיטימי כי בתי הספר הציבוריים יכללו תוכני לימוד סביבתיים נוספים (שהם חיצוניים לרעיון הקיימות הרולסיאני) כתוכני רשות שייבחרו באמצעות התהליך הדמוקרטי. זאת ועוד, תפיסת החינוך הסביבתי העולה מהתאוריה של רולס מתירה לבתי ספר פרטיים או לבתי ספר של קהילות להוסיף על תוכני החובה תכנים סביבתיים התואמים את תפיסות עולמם, ובלבד שתכנים אלו לא יפריעו לתלמידים להיות אזרחים טובים. כשם שיכולים להיות בדמוקרטיה הליברלית בתי ספר קתוליים שיכשירו את התלמידים להיות קתולים טובים ואזרחים טובים, כך יכולים להיות בתי ספר שיכשירו את התלמידים להיות סביבתנים טובים מסוג מסוים, ובה בעת אזרחים טובים. אם כן, אמור מעתה כי תוכני החובה של החינוך הסביבתי בליברליזם הפוליטי של רולס עוסקים בקיימות הרזה שתוארה לעיל, ותוכני הרשות יכולים לכלול קידום של אידאליים ירוקים אחרים.

הגבולות לתכנים הירוקים שיהיה מותר לקדם בדרך אוהדת במסגרת תוכני הרשות בדמוקרטיה ליברלית הם גבולות הפלורליזם הסביר, שמהם אין לחרוג. אם תאוריה אקוצנטרית מסוימת, למשל, תראה בבני האדם מטרד מיותר, או תהיה שונאת אדם, הרי שהיא קוראת תיגר על עצם קיומה של המדינה הליברלית ורעיונותיה העיקריים, ולכן לא יהיה לגיטימי לתמוך בה בדרך אוהדת באמצעות מערכת החינוך. מערכת זו לא תוכל לתמוך גם ברעיונות ירוקים המובילים, למשל, לרעב בהווה או בדורות הבאים כדי לשמור על "ערכים אסתטיים" (Bell, 2004a, 48–49).

לסיכום, מהליברליזם הפוליטי של רולס עולה כי מחובתה של המדינה ללמד את ילדיה כי יש לשאוף ולקדם את התפיסה של קיימות רוה. לשם כך עליה לספק להם את הידע ואת הכלים הבסיסיים כדי שיוכלו לקבל בעצמם החלטות סביבתיות מושכלות ולגבש את דעתם באופן עצמאי בבחירה בין דרכי פעולה אלטרנטיביות, כל זאת במסגרת תוכני החובה של לימודי האזרחות אשר מטרתם להכין את הילדים לתפקד כאזרחים במדינה המתנהלת לפי כללי הצדק הפוליטי. פן סביבתי זה בלימודי האזרחות אחראי על קיומו של צדק בין-דורי שיאפשר לחברה להוסיף להתקיים כחברה הוגנת גם בדורות הבאים. תפיסת החינוך הסביבתי הזאת יכולה שלא לספק אנשי סביבה מזרמים שונים, אשר היו מעוניינים לקדם במסגרת של חינוך חובה אידאלים ירוקים מסוימים. עם זאת, אין מניעה להרחיב את החינוך הסביבתי במסגרת של תוכני רשות או תכנים לבחירה. בתי ספר ממלכתיים, בתי ספר פרטיים או בתי ספר מטעם עמותות וארגונים יכולים להוסיף תכנים על תוכני החובה הליברליים בתנאי שהתוספות אינן חורגות מכללי הצדק הפוליטי ומהפלורליזם הסביר, ואם באפשרות ההורים לבחור בין בתי הספר, אין מניעה שיהיו גם בתי ספר אשר יחייבו את כל התלמידים שלהם בתכנים סביבתיים נוספים.

מקורות

- Bartlett, R. V. & Baber, W. F. (2005). Ethics and Environmental Policy in Democratic Governance: John Rawls, Public Reason, and Normative Precommitment, *Public Integrity* 7 (3), pp. 219–240.
- Bell, D. (2004a). Creating Green Citizens? Political Liberalism and Environmental Education, *Journal of Philosophy of Education* 38 (1), pp. 37–53.
- (2004b). Environmental Justice and Rawls' Difference Principle, *Environmental Ethics*, 26 (3), pp. 287–306.
- Bonnett, M. (2003). Chapter 9. Education for Sustainable Development: Sustainability as Frame of Mind, *Journal of Philosophy of Education* 37 (4), pp. 675–690.

- Bramsted, E K. & Melhuish, K. J. (eds.) (1978). *Western Liberalism: A History in Documents from Locke to Croce*, London & New York: Longman Publishing Group.
- Fabre, C. (2007). *Justice in a Changing World*, Cambridge: Polity Press.
- Heywood, A. (2003). *Political Ideologies*, New York: Palgrave Macmillan (3rd ed.).
- Kymlicka, W. (2002). *Contemporary Political Philosophy*, Oxford: Oxford University Press (2nd ed.).
- Postma, D. W. (2002). Taking the Future Seriously: On the Inadequacies of the Framework of Liberalism for Environmental Education, *Journal of Philosophy of Education* 36 (1), pp. 41–56.
- Rawls, J. (1971). *A theory of justice*, Cambridge, Mass.: Belknap Press.
- (1987). The Idea of an Overlapping Consensus, *Oxford Journal of Legal Studies* 7 (1), pp. 1–25.
- (1993). *Political liberalism*, New York: Columbia University Press.
- (1999). *A Theory of Justice: Revised Edition*, Cambridge, Mass.: The Belknap Press of the Harvard University Press.
- (2001). *Justice as Fairness: A Restatement*, Cambridge, Mass. & London: Belknap Press.
- Taylor, R. (1992). The Environmental Implication of Liberalism, *Critical Review* 6 (2-3), pp. 265–282.
- Waldron, J. (1987). Theoretical Foundations of Liberalism, *The Philosophical Quarterly* 37 (147), pp. 127–150.
- (1998). Liberalism, in: E. Craig (ed.), *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, London & New York: Routledge, pp. 598–605.

itaielia@post.tau.ac.il

